

Strzelecki, Michał

"Zaborcy i sąsiedzi Polski w myśli społeczno-politycznej Władysława Studnickiego (do 1939 roku)", Jacek Gzella, Toruń 1998 : [recenzja]

Dzieje Najnowsze 31/1, 189-194

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek Gzella, *Zaborcy i sąsiedzi Polski w myśli społeczno-politycznej Władysława Studnickiego (do 1939 roku)*, Toruń 1998, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, ss. 344

Intensyfikacja wielostronnych badań nad polską myślą polityczną końca XIX i pierwszej połowy XX w., mająca miejsce w ostatnich latach, zaowocowała opublikowaniem szeregu artykułów i monografii naukowych, nie tylko podejmujących problematykę koncepcji stronnictw i ruchów politycznych, ale także analizujących poglądy poszczególnych działaczy, które odegrały istotną rolę w procesie kształtowania świadomości politycznej Polaków. Wiele uwagi poświęcono zwłaszcza pokoleniu niepokornych, którego znaczenie Roman Wapiński ocenił następująco: „Oni byli głównymi twórcami koncepcji walki o realizację dążeń narodowych, tzw. orientacji, oni też wywarli trudny do przecenienia wpływ na proces formowania się Polski Odrodzonej, a następnie na zachodzące w niej przemiany polityczne”¹.

Do czołowych jego przedstawicieli, a jednocześnie ważnych twórców polskiej myśli politycznej należał z pewnością Władysław Studnicki (1866-1953). Mimo bogatego i barwnego życiorysu, którego etapy wyznaczały m.in. działalność w szeregach II Proletariatu, PPS, ruchu ludowego i narodowo-demokratycznego, współuczestnictwo w tworzeniu polskiego ruchu niepodległościowego w Galicji, działalność polityczna w czasie I wojny światowej, wzmożona aktywność publicystyczna w okresie II Rzeczypospolitej, w której prezentował poglądy charakterystyczne dla ruchu konserwatywnego, chociaż nie należał do żadnego z jego ugrupowań, a także kontrowersyjna postawa w czasie II wojny światowej, nie powstała dotąd jego biografia polityczna.

Przedmiotem analiz naukowych były natomiast poglądy W. Studnickiego, których ślady można odnaleźć w postulatach większości współczesnych mu ruchów politycznych. Do wąskiego grona badaczy podejmujących od dłuższego czasu powyższą problematykę należy m.in. Jacek Gzella, będący autorem opublikowanej w 1993 r. monografii, prezentującej myśl polityczną W. Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich okresu II Rzeczypospolitej².

Opublikowana w ostatnim czasie monografia wspomnianego autora, prezentująca poglądy W. Studnickiego dotyczące zaborców Polski do chwili odbudowy niepodległego państwa polskiego w 1918 r., a także jego sąsiadów w okresie międzywojennym, stanowi zatem rezultat

z autorów — Kazimierz Badziak. Wprowadzenie do dyskusji wygłosił autor niniejszej recenzji. W dyskusji pozytywnie oceniono publikację, wskazując na jej walory. Jednocześnie wysuwano pewne wątpliwości. M.in. Krzysztof Dunin-Wąsowicz zwrócił uwagę, że w zbiorze brak jest ważnego wydarzenia, jakim było „rozbrajanie Niemców” w listopadzie 1918 r. Nie wyjaśnia się, dlaczego łódzki elektorat tak często zmieniał swoje nastroje i raz głosował na prawicę, drugi raz na lewicę. Nie pisze się o trudnościach współpracy między PPS a Bundem itd. Jan Kancewicz zauważył, że opracowaniem przewodnim winna być rozprawa Pawła Samusia, jest to bowiem obszerna i fundamentalna praca o Łodzi. Brak jest studium porównawczego Łodzi z innymi ośrodkami przemysłu włókienniczego Ryszard Nazarewicz omówił sytuację lewicowego ruchu robotniczego w Łodzi w czasie okupacji i jego słabości. W getcie występowała np. partia robotnicza Lewica Związkowa. Jerzy Myśliński przypomniał sprawę wystąpień antysemickich w czasie „Buntu Łódzkiego” w 1892 r., kiedy na skutek prowokacji policji carskiej przestępcy wypuszczeni z więzień dokonywali pogromu Żydów. Na zakończenie dyskusji Autorzy opracowania starali się wyjaśnić niektóre kwestie. Mówili, że świadomie skupili się na zawartej tam tematyce, uważając, że są to problemy mało dotąd znane, natomiast sprawy dotyczące solidarności robotniczej były już nieraz omawiane.

¹ R. Wapiński, *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1991, s. 333.

² J. Gzella, *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918-1939)*, Toruń 1993, ss. 139.

kontynuowania wcześniejszych zainteresowań badawczych oraz ich jednoczesnego ograniczenia do określonego, niezwykle istotnego dla całokształtu koncepcji W. Studnickiego, kręgu zagadnień. Uwzględniając rozległość zainteresowań tego wybitnego i jednocześnie kontrowersyjnego uczestnika polskiego życia politycznego, jego olbrzymią aktywność publicystyczną, a w konsekwencji wielowątkowość formułowanej przez niego myśli politycznej, przyjęcie takiego właśnie założenia badawczego należy uznać za uzasadnione.

Prezentując poglądy W. Studnickiego, uznawanego powszechnie za czołowego germanofila polskiego, odnoszące się w pierwszym okresie jego aktywności politycznej i publicystycznej do trzech państw zaborczych, a następnie do krajów sąsiadujących z Polską, J. Gzella podjął się próby ukazania ich genezy, uwarunkowań, a także określenia wpływu, pomijanego dotąd w opracowaniach naukowych, antyrosyjskiego wątku jego myśli politycznej na kształt formułowanych przezeń koncepcji geopolitycznych, postulowanych dróg odbudowy niepodległości oraz kierunków polskiej polityki zagranicznej po 1918 r.

Wyjaśniając zasygnalizowane wyżej problemy badawcze, Autor oparł się na bogatej i różnorodnej bazie źródłowej, w większości o istotnych walorach poznawczych. Pierwszorzędne znaczenie dla recenzowanej monografii miały zwłaszcza liczne publikacje W. Studnickiego, zarówno zwarte, jak i w postaci artykułów prasowych, których analiza w sposób szczególnie pozwoliła Autorowi na ukazanie ewolucji poglądów omawianej postaci.

Przedmiotem badań J. Gzelli były również materiały archiwalne i rękopiśmienne, a także epistolaria, przechowywane w archiwach i bibliotekach krajowych oraz w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Kwerendą objęto także materiały archiwalne wytworzone przez te stronnictwa oraz instytucje polityczne, w działalności których W. Studnicki czynnie uczestniczył. Istotne znaczenie miały zwłaszcza materiały Polskiej Partii Socjalistycznej oraz Tymczasowej Rady Stanu, przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego, znajdujące się w Archiwum Państwowym w Krakowie.

Autor wykorzystał ponadto w swej rozprawie publikowane materiały źródłowe oraz pamiętniki, wspomnienia i dzienniki czołowych polskich działaczy politycznych końca XIX i pierwszej połowy XX w.

Na podkreślenie zasługuje również krytyczne i wnikliwe wykorzystanie licznych opracowań naukowych, poświęconych różnorodnym aspektom polskiej myśli politycznej, a szczególnie koncepcjom ruchu socjalistycznego, ludowego, narodowo-demokratycznego oraz konserwatywnego, co niewątpliwie ułatwiło Autorowi rzetelne i wszechstronne zaprezentowanie uwarunkowań i kontekstu poglądów formułowanych przez W. Studnickiego.

Analizując monografię J. Gzelli, należy zwrócić uwagę na przyjęte w niej ramy czasowe. Rozważania Autora ograniczone zostały bowiem naturalną cezurą wyznaczoną przez początek działalności politycznej W. Studnickiego w końcu lat osiemdziesiątych oraz aktywności publicystycznej w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia z jednej strony, jak również 1939 r. Wyjaśniając przyjęcie dyskusyjnej, wydawałoby się, cezury końcowej, J. Gzella zauważył, iż „podbój lub ograniczenie suwerenności dotychczasowych sąsiadów Drugiej Rzeczypospolitej, a wreszcie warunki życia w okupowanym kraju, nie sprzyjały podejmowaniu przez Studnickiego kwestii dotyczących funkcjonowania tych państw”, co widoczne było m.in. w memoriałach składanych przez niego władzom okupacyjnym, podejmujących jedynie wątek ewentualnej współpracy polsko-niemieckiej w trakcie wojny, a także iż w okresie powojennym nie stworzył on spójnej i całościowej wizji pojałtańskiego systemu europejskiego³. Wydaje się zatem, iż

³ Idem, *Zaborcy i sąsiedzi Polski w myśli społeczno-politycznej Władysława Studnickiego (do roku 1939)*, Toruń 1998, s. 8.

cezura 1939 r., przyjęta w odniesieniu do analizowanego zagadnienia, ma swoje uzasadnienie.

Recenzowana monografia ma konstrukcję chronologiczno-problemową i składa się z dwóch zasadniczych części, poświęconych poglądom W. Studnickiego formułowanym w odmiennych uwarunkowaniach politycznych. Cezurę wewnętrzną, uzasadniającą przyjęcie powyższego układu rozprawy, stanowi w tym przypadku odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r., które, jak trafnie zauważył Autor, wpłynęło na zmianę zasadniczych problemów pozostających w sferze zainteresowań głównych twórców polskiej myśli politycznej analizowanego okresu. Powyższy podział należy zatem uznać za właściwy, tym bardziej, iż umożliwił on Autorowi przedstawienie czytelnego, wielopłaszczyznowego i dynamicznego procesu kształtowania się oraz ewolucji koncepcji geopolitycznych W. Studnickiego, a także wyczerpujące omówienie ich uwarunkowań.

W części pierwszej, składającej się z trzech rozdziałów, J. Gzella skoncentrował się na ukazaniu stanowiska W. Studnickiego do trzech państw zaborczych, słusznie zauważając, iż podstawowym celem, do realizacji którego dążył wówczas i który determinował formułowane przez niego koncepcje, było odzyskanie przez Polskę niepodległości.

Istotną zaletą monografii jest z pewnością dostrzeżenie przez Autora rangi antyrosyjskiego wątku myśli politycznej W. Studnickiego. To właśnie jego poglądom na temat funkcjonowania państwa carskiego, panującego w nim systemu władzy, postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec instytucji państwowych, polityki zagranicznej, stosunku Rosjan do zaborów, czy wreszcie przesłanek odzyskania przez Polskę niepodległości, poświęcony został rozdział pierwszy omawianej rozprawy. Autor trafnie zauważył, iż postrzeganie Rosji przez W. Studnickiego jako głównego sprawcy rozbiorów, władającego największym obszarem dawnej Rzeczypospolitej, inspiratora intensywnej polityki wynaradawiającej oraz państwa niekonstytucyjnego, doprowadziło go do uznania państwa rosyjskiego za głównego przeciwnika sprawy polskiej. Analiza jego sytuacji wewnętrznej przyczyniła się przy tym do odrzucenia przez niego tezy o istnieniu w Rosji sił wewnętrznych zdolnych do nowego, korzystnego uregulowania prawnego sytuacji ziem zaboru rosyjskiego. Konsekwencją powyższych konstatacji było uznanie, iż Polacy, dążąc do odzyskania niepodległości, winni odrzucić wszelkie inicjatywy współpracy z władzami rosyjskimi i skoncentrować się na działaniach zmierzających do rozbicia monarchii Romanowów, wykorzystując przy tym istniejące uwarunkowania międzynarodowe i współpracując z jej sąsiadami.

Analizę koncepcji W. Studnickiego dotyczących Rosji przed 1918 r., pozostających w integralnym związku z przyjętymi przez niego założeniami geopolitycznymi, należy uznać za rzetelną i wyczerpującą. J. Gzella omówił m.in. poglądy W. Studnickiego w okresie wojny rosyjsko-japońskiej, postulaty i oceny prezentowane w latach 1905-1907, kiedy przez krótki okres opowiadał się za utrzymaniem związku ziem polskich z państwem rosyjskim, przy jednoczesnym oparciu go na nowych zasadach, a także uwagi na temat rosyjskiej polityki międzynarodowej, na której skoncentrował się po powrocie do Galicji w 1908 r., gdzie włączył się w nurt intensywnej działalności niepodległościowej. Przedstawiono również oceny państwa rosyjskiego z lat I wojny światowej.

Dążąc do ukazania stanowiska W. Studnickiego wobec Austro-Węgier, Autor zauważył, iż było ono zdeterminowane przez potrzebę poszukiwania sprzymierzeńców Polaków do walki z Rosją, uznaniem monarchii habsburskiej za najmniej spójne ogniwo wśród państw zaborczych, a także swobodami narodowościowymi doby konstytucyjnej. Zdaniem J. Gzelli, czynniki te wpłynęły w decydującym stopniu na sformułowanie koncepcji przekształcenia państwa austro-węgierskiego w monarchię trialistyczną, której pełnoprawnym członkiem miała być

Galicja. Dla W. Studnickiego jej wyodrębnienie nie było jednak celem ostatecznym. Miało ono spowodować zmianę kierunków ekspansji monarchii habsburskiej, wzrost jej zainteresowania ziemiami polskimi zaboru rosyjskiego, przyspieszyć wybuch nieuchronnego, jego zdaniem, konfliktu zbrojnego z Rosją, a w konsekwencji doprowadzić do odbudowy niepodległego państwa polskiego. Ukazując główne tezy austro-węgierskich koncepcji W. Studnickiego, Autor monografii zwrócił uwagę na ich stopniową ewolucję. Początkowo bowiem wyodrębnienie Galicji miało dokonać się przez rozwój kulturowy i gospodarczy, a więc dzięki siłom wewnętrznym państwa habsburskiego. W okresie późniejszym, począwszy od wojny japońsko-rosyjskiej, zmiana ta miała być konsekwencją istotnego przyrostu terytorialnego i ludnościowego kosztem Rosji.

Przechodząc w kolejnym rozdziale do omówienia procesu kształtowania się poglądów W. Studnickiego odnoszących się do II Rzeszy Niemieckiej, Autor podjął się trudnego zadania przedstawienia genezy germanofilizmu tego kontrowersyjnego działacza i publicyisty, a jednocześnie jednego z czołowych twórców ówczesnej polskiej myśli politycznej. W rozprawie zwrócono m.in. uwagę, iż ewolucja stosunku do państwa niemieckiego była konsekwencją dostrzeżenia jego rangi jako mocarstwa światowego, wzrastającego wpływu na politykę zagraniczną monarchii habsburskiej, chęci jego zneutralizowania w spodziewanym konflikcie zbrojnym Rosji i Austro-Węgier, a w konsekwencji uczynienia zeń życzliwego, chociaż nie angażującego się bezpośrednio, sojusznika sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. Pogląd ten przyczynił się w znacznej mierze do minimalizowania znaczenia ziem polskich zaboru pruskiego, skali prowadzonej polityki germanizacyjnej, a także negatywnej oceny zamieszkującego je społeczeństwa polskiego. Jednocześnie, analizując kierunki niemieckiej polityki zagranicznej, W. Studnicki wyrażał przekonanie, iż Niemcy nie są zainteresowane nowymi ziemiami polskimi, mogłoby to bowiem w przyszłości zagrozić ich dotychczasowemu stanowi posiadania. Dalsza zmiana jego poglądów i przejście na pozycję germanofilizmu politycznego w czasie I wojny światowej wynikała natomiast, jak słusznie zauważył J. Gzella, nie tyle z fascynacji państwem niemieckim, co przede wszystkim z ujawnionej wówczas słabości militarnej Austro-Węgier oraz potrzeby znalezienia silnego sprzymierzeńca o dużym potencjale ekonomicznym i wojskowym, mogącego doprowadzić do klęski państwa rosyjskiego, a tym samym odbudowy samodzielności Polski. Poglądom tym, mimo pewnych modyfikacji, pozostał wierny przez cały okres I wojny światowej, uznając II Rzeszę Niemiecką za jedyny realny czynnik mogący przeciwstawić się najistotniejszemu, jego zdaniem, niebezpieczeństwu rosyjskiemu, a także wpłynąć na korzystny dla Polski kształt jej granicy wschodniej.

Motyw zagrożenia rosyjskiego zdeterminował również poglądy W. Studnickiego dotyczące państw sąsiadujących z II Rzeczypospolitą. Zostały one poddane wyczerpującej analizie w drugiej części rozprawy, składającej się z czterech rozdziałów, w których omówiono kolejno oceny W. Studnickiego odnoszące się do Rosji bolszewickiej, Niemiec, południowych sąsiadów Polski: Czechosłowacji, Rumunii i Węgier, a także państw nadbałtyckich: Litwy i Łotwy. Na szczególne podkreślenie zasługuje w tym miejscu trafna konstatacja Autora, iż stopień zainteresowania W. Studnickiego poszczególnymi państwami zależał od oceny prawdopodobieństwa ich uczestnictwa w sojuszu antyrosyjskim oraz przydatności w tworzonej przez niego wizji Europy Środkowej.

Wnikliwa analiza przeobrażeń dokonujących się w Rosji bolszewickiej, procesu tworzenia nowego systemu władzy oraz kierunków i metod realizacji polityki zagranicznej doprowadziły bowiem W. Studnickiego, jak zauważył J. Gzella, do podtrzymania, sformułowanej jeszcze przed I wojną światową, tezy o zaborczym charakterze tego państwa, które dostosowało nową

ideologię do wcześniej określonych kierunków ekspansji, stwarzając tym samym zagrożenie dla państw z nim sąsiadujących, a także całej Europy.

Szczególnie istotną rolę w drugiej części monografii odgrywają rozważania Autora poświęcone poglądom W. Studnickiego na temat państwa niemieckiego w okresie międzywojennym, jego znaczenia w Europie oraz stosunków polsko-niemieckich. Za trafną należy uznać konstatację J. Gzelli, iż postulowane zbliżenie obu państw pojmował W. Studnicki jako przeciwdziałanie ekspansjonizmowi radzieckiemu, minimalizując jednocześnie, podobnie jak w okresie poprzedzającym I wojnę światową, zagrożenie niemieckie.

Analiza bogatej spuścizny publicystycznej W. Studnickiego pozwoliła Autorowi monografii na rzetelne i wnikliwe przedstawienie powyższego zagadnienia. Omówiono m.in. jego postawę wobec plebiscytów na Warmii, Mazurach i Śląsku, problemu mniejszości niemieckiej w Polsce, zagadnienia powiązań i współpracy ekonomicznej z Niemcami oraz kwestii reorientacji polskiej polityki zagranicznej i skierowania jej na tory sojuszu z Niemcami. Przedstawiono także koncepcję włączenia państwa niemieckiego do bloku środkowoeuropejskiego, którego propagatorem był W. Studnicki, oraz związany z nią postulat połączenia Niemiec z państwem austriackim, co miało przyczynić się do skierowania ich ekspansji w innym niż wschodni kierunku.

Autor rozprawy trafnie zauważył przy tym, iż poglądy powyższe określały także postawę W. Studnickiego w latach trzydziestych, co wiązało się z postrzeganiem przede wszystkim antykomunistycznego charakteru ruchu hitlerowskiego i uznaniem go za sojusznika w walce z zagrożeniem wschodnim, a w konsekwencji przyczyniło się do wspierania polityki aneksji terytorialnych, prowadzonej przez III Rzeszę w latach poprzedzających II wojnę światową. W tym kontekście za trafną należy uznać konkluzję Autora, iż W. Studnicki nie dostrzegał, że uporczywe, niezależne od okoliczności, forsowanie zbliżenia z Niemcami prowadzić musiało w przypadku jego realizacji do uzależnienia II Rzeczypospolitej.

Kolejny rozdział monografii został poświęcony rozważaniom W. Studnickiego dotyczącym południowych sąsiadów Polski, na których zwracał on zresztą mniej uwagi. Zdaniem J. Gzelli, czynnikiem determinującym je było zagadnienie stworzenia wspomnianego już bloku środkowoeuropejskiego oraz problem tzw. korytarza czeskiego, który W. Studnicki łączył z koniecznością stworzenia kosztem Czechosłowacji, uznawanej za antagonistę państwa polskiego, wspólnej granicy z Węgrami — naturalnym sprzymierzeńcem Polski.

Rozprawę J. Gzelli zamyka niewielki objętościowo rozdział poświęcony stanowisku W. Studnickiego wobec Litwy i Łotwy. Jest to jednak uzasadnione, państwom tym bowiem poświęcał on uwagę przede wszystkim w pierwszych latach istnienia II Rzeczypospolitej, ograniczając swoje zainteresowanie do problemu uregulowań granicznych oraz ewentualnego uczestnictwa tych państw w przyszłym, tworzonym pod egidą Polski, systemie sojuszy; koncentrował się przy tym przede wszystkim na problematyce litewskiej, zajmując nieprzychylnie stanowisko wobec bytu państwowego Litwy, które uległo zmianie dopiero na początku 1938 r., kiedy to opowiedział się za normalizacją stosunków między obu państwami. Generalnie jednak od połowy lat dwudziestych, co podkreślił Autor rozprawy, zainteresowanie W. Studnickiego północnymi sąsiadami Polski gwałtownie zmalało, co wynikało z uznania braku ich przydatności w formułowanych przez niego koncepcjach geopolitycznych.

Analiza monografii J. Gzelli pozwala uznać ją za pracę dojrzałą, w której Autor wykazał się rzetelnym opanowaniem warsztatu naukowego badacza dziejów polskiej myśli politycznej oraz znajomością omawianej problematyki. Oceny tej nie umniejszają drobne usterki, głównie powtórzenia, wynikające przede wszystkim z wielowątkowości rozważań W. Studnickiego oraz

integralnego charakteru formułowanych przez niego koncepcji. Na podkreślenie zasługuje również, iż Autor zachował wobec analizowanych problemów stosowny dystans, co umożliwiło kompetentne przedstawienie ewolucji poglądów W. Studnickiego dotyczących zaborców i sąsiadów Polski do 1939 r., rozstrzygnięcie postawionych problemów badawczych, a także sformułowanie ocen wyważonych i obiektywnych. Zasadne jest zatem stwierdzenie, iż monografia J. Gzelli wnosi istotny wkład do badań nad dziejami polskiej myśli politycznej końca XIX i pierwszej połowy XX w. i jest pracą zasługującą na zainteresowanie.

Michał Strzelecki
Toruń

Wacław Stachewicz, *Wierności dochować żołnierskiej*, Warszawa 1998, ss. 832

Wydana przez oficynę wydawniczą „Rytm” w Warszawie książka, zawierająca znaczną część dorobku pisarskiego ostatniego szefa Sztabu Głównego II Rzeczypospolitej, z pewnością zasługuje na uwagę. Nie można jej pominąć, choćby ze względu na imponujące rozmiary i ciekawą szatę graficzną przyciągającą uwagę czytelnika. Najcenniejsza jest jednak nie jej zewnętrzna forma, lecz zawartość, która przykuwa uwagę każdego, kto sięgnie po tę pracę. W licznych relacjach, rozważaniach, dokumentach znajduje się wiele bardzo ważnych informacji i danych obrazujących stan przygotowania naszego wojska do wojny przed 1939 r. Uważny czytelnik znajdzie tam także prezentację wszystkich czynników politycznych i ekonomicznych mających decydujący wpływ na realizację polskich planów obronnych.

Nie mniej ważna, a dla młodego czytelnika w Polsce ogromnie ciekawa, jest pierwsza część pracy pióra Marka Tarczyńskiego — przybliżająca postać generała, który, jak dotąd, nie doczekał się pełnej, rzetelnie napisanej biografii. Jakkolwiek zaprezentowany szkic biograficzny nie może całkowicie zapełnić tej luki, daje nam możliwość bliższego zapoznania się z wieloma kluczowymi epizodami w życiu generała i jego najbliższych.

Dyskusyjny pozostaje dokonany wybór pism gen. Stachewicza. Być może bardziej celowe byłoby skoncentrowanie się na nie publikowanych dotąd i nieznanymi pismami generała, bez przypominania tekstów publikowanych wcześniej np. na łamach „Zeszytów Historycznych”. Dziś, gdy nie ma już w Polsce komunistycznej cenzury i każdy może przedstawić publikacje pism emigracyjnych, o wiele ciekawszym materiałem byłby każdy nie publikowany dotąd list, każda najdrobniejsza nawet notatka człowieka, który wywarł znaczący wpływ na przebieg przygotowań obronnych Polski do wojny w 1939 r.

Z drugiej strony warto zaznaczyć, iż w prezentowanych pracach każdy uważny czytelnik może odnaleźć bezcenne informacje prostujące wiele obiegowych opinii. Autor w przystępny sposób wyjaśnia np., dlaczego tuż przed wybuchem wojny sprzedano za granicę świetne działka 40 mm szwedzkiej firmy Bofora. Jego zdaniem, w sytuacji gdy produkcja amunicji i przyrządów optyczno-celowniczych nie mogła żadną miarą nadążyć za produkcją działek, sprzedaż ich nadwyżek była jedynym racjonalnym ekonomicznie rozwiązaniem (s. 235). Praca objaśnia nam także gruntownie przyczyny słabszego wyposażenia wojska polskiego w nowoczesne rodzaje uzbrojenia, w tym broń pancerną (s. 278-179). Szczególnie interesująca jest analiza przebiegu działań wojennych na Zachodzie we wrześniu 1939 r. Gen. Stachewicz, jako szef sztabu znający dokładnie zobowiązania sojuszników wobec Polski, punkt po punkcie wykazuje zaskakującą indolencję i doktrynerstwo francuskich generałów. Podkreśla przy tym nie tylko brak efektywnej pomocy dla Polski, ale także zupełne niemal zignorowanie do-